

УДК 343.211

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ

SENSE OF JUSTICE AND SOCIAL CONDITIONALITY OF CRIMINAL LAW

Пащенко О.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник
сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю
Наукового-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

У статті розглядаються види правосвідомості та її значення для вирішення наукової проблеми соціальної обумовленості кримінально-правових норм. Доводиться, що для названої проблеми мають значення два види правосвідомості: суспільна і професійна. Обґрунтовується, що значення правосвідомості залежить від виду аналізованої кримінально-правової норми.

Ключові слова: соціальна обумовленість, криміналізація, закон про кримінальну відповідальність, правосвідомість, кримінально-правові норми.

В статье рассматриваются виды правосознания и его значение для социальной обусловленности уголовно-правовых норм. Доказывается, что для названной проблемы имеют значение два вида правосознания: общественное и профессиональное. Обосновывается, что значение правосознания зависит от вида анализируемой уголовно-правовой нормы.

Ключевые слова: социальная обусловленность, криминализация, закон об уголовной ответственности, правосознание, уголовно-правовые нормы.

The article deals with types of sense of justice and its importance for solving scientific problems of social conditioning of criminal law. Proved by that the above problem of importance are two types of sense of justice: social and professional. Substantiates that the values of justice depends on the type of the analyzed criminal law.

Key words: social conditioning, criminalization, law about criminal liability, sense of justice, criminal law.

Актуальність теми. Відомо, що право – це не тільки сукупність відповідних правил, це система, яка враховує важливі ідеологічні положення, соціально-політичні цінності, економічні інтереси, права та свободи громадян, існуючі в відповідному суспільстві [1, с. 250]. Правова свідомість населення і правова культура правозастосувачів у кримінально-правовій сфері є однією з складових кримінального права України [2, с. 29]. Справедливість втілюється в праві, а право існує лише у якості справедливого права. Несправедливим може бути законодавство, але в цьому разі воно являє собою свавілля державної влади, яка втрачає своє підґрунтя в суспільній правосвідомості [3, с. 104]. Будь-який юридичний закон може тоді ефективно функціонувати, коли він є легітимований, тобто визнаний народом. Сам же процес легітимації передбачає вписування закону в культуру відповідної держави, відповідного народу. Якщо закон не легі-

тимований, то він не матиме юридичної сили і буде втілюватися в дійсність тільки за допомогою насилля [4, с. 13]. В той же час недостатня правова культура населення в цілому і багатьох учасників законодавчого процесу зокрема обґрунтовано визнається однією з об'єктивних причин законотворчих помилок [5, с. 22].

Дослідники, які присвятили свої роботи вирішенню наукової проблеми соціальної обумовленості кримінально-правових норм, пропонували враховувати неоднакову кількість обставин, за допомогою яких вона визначається. Однією з названих обставин є правосвідомість. На необхідність її врахування вказували у своїх дослідженнях В.К. Гришук, П.С. Дагель, П.С. Кондратов, М.Й. Коржанський, О.І. Коробєєв, В.І. Курляндський, С.М. Мохончук, О.Г. Фролова, О.Ф. Шишов та інші криміналісти. Водночас не всі правники називали правосвідомість в числі обставин соціальної обумовленості. Це, зокрема, В.І. Борисов,

С.В. Гзімчук, І.О. Зінченко, Г.А. Злобін, С.Г. Келіна, В.М. Кудрявцев, В.В. Орехов, М.І. Панченко, В.Д. Філімонов тощо. Тому метою даної статті є з'ясування значення правосвідомості для констатації соціальної обумовленості кримінально-правових норм.

Виклад основного матеріалу. В науці виділяють декілька видів правосвідомості. Це має принципове значення для розв'язання проблеми соціальної обумовленості кримінально-правових норм, оскільки необхідно з'ясувати, який саме вид потрібно враховувати при її вирішенні. М.П. Колесніков зазначає, що за суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяється на індивідуальну, групову, масову та суспільну. Разом з тим, зауважує правознавець, ці види не існують поза індивідуальною [6, с. 107]. Таким чином, правник виділив чотири види правосвідомості. О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко називають такі види правосвідомості: наукова, професійна, побутова, масова, групову, індивідуальну [7, с. 27]. Трохи згодом, у тій самій роботі, вони зазначають, що «серед видів і форм правосвідомості виділяють правову ідеологію, .. юридичну практику» [7, с. 28]. Тобто спочатку науковці виділили шість видів правосвідомості, а потім додали ще два. В іншому розділі аналізованої монографії Н.М. Оніщенко відзначає, що правосвідомість, як і всі форми свідомості, має складну соціальну структуру: правосвідомість індивідів, груп та суспільства в цілому. Тобто тут виділено три види правосвідомості. Правосвідомість *особи*, зазначає дослідниця, опосередкована саме суспільною та груповою, на основі яких людина складає свої уявлення про права та обов'язки, правомірність тощо. При цьому становлення індивідуальної правосвідомості відбувається в конкретних умовах існування цієї особи [7, с. 149]. З нашої точки зору, останнє, напевно, має переважне значення, оскільки окрема особа може не мати уявлення про суспільну та групову правосвідомість, оскільки не цікавиться правовою сферою життя (керується при виборі варіантів поведінки нормами християнської моралі тощо). *Суспільна* правосвідомість, зауважує науковець, як результат розумової діяльності всього народу, включається в індивідуальну та групову правосвідомість лише частково. Тому зміст індивідуальної та групової правосвідомості у порівнянні з суспільною за обсягом обмежений. Суттєво різними, продовжує Н.М. Оніщенко, є обсяг та глибина правових знань, які містяться в індивідуальній, груповій та суспільній правосвідомості [7, с. 149]. Тому, на наш погляд, стосовно регулятивних кримінально-правових норм достатньо обмежитися «несуперечливим» ставленням до них працівниками правоохоронних органів, а не вимагати «схвалення» таких норм на індивідуальному рівні пересічними громадянами. Стосовно предмету нашого дослідження виникає цікаве питання: а чи насправді обсяг правових знань працівників правоохоронних органів менший, ніж у суспільства в цілому? Гадаємо, що навряд чи, а тому думка Н.М. Оніщенко стосовно того, що зміст індивідуальної та групової правосвідомості у порівнянні з суспільною за обсягом обмежений, не має універсального характеру.

І.С. Ной звертає увагу на випадки, коли діяння, що криміналізоване законодавцем, не сприймається правозастосовними органами як обставина, достатня для розгляду питання щодо можливості виникнення кримінально-правового відношення. Така ситуація, на жаль, пояснюється серед іншого і соціальною необґрунтованістю деяких кримінально-правових норм [8, с. 24]. На нашу думку, це пов'язано, у тому числі, із тим, що такі норми не відповідають іншим (крім правосвідомості) обставинам соціальної обумовленості, перш за все рівню суспільної небезпечності. В.В. Сташис та М.І. Бажанов обґрунтовано зауважують, що надмірна криміналізація низки діянь не сприймається практикою не лише тому, що не відображає потреб життя, але й явно суперечить професійній правосвідомості прокурорсько-слідчого корпусу, не відповідає існуючому в ньому менталітету [9, с. 114]. А тому, звичайно, важко вимагати виконання законів від фахівців, які не вважають їх потрібними, необхідними, правовими. Вважаємо за можливе погодитися з В.В. Лапаєвою з приводу того, що для одержання достовірної інформації під час опитування правозастосувачів щодо соціальної обумовленості правових норм необхідно враховувати деякі методичні особливості. Справа в тому, що ці суб'єкти є за родом своєї професійної діяльності безпосередніми учасниками процесу реалізації права, і саме через зазначену обставину можуть (свідомо чи несвідомо) спотворювати інформацію. Це стосується головною чином ситуацій, коли думкою правозастосувача цікавляться у зв'язку з можливістю внесення таких змін до законодавства, які могли б призвести до ускладнення їхніх функцій щодо правозастосовного процесу [10, с. 47]. Тому, зазначає В.В. Лапаєва, ставлення правозастосувачів до законодавчих новел слід аналізувати у нерозривному зв'язку з тими об'єктивними умовами їх діяльності, які можуть вплинути на характер їхніх оцінок. Тому в анкеті чи опитувальнику слід поставити перед ними завдання оцінити перспективи зміни закону з урахуванням того, що разом із введенням нових норм будуть належним чином змінюватися й умови їх застосування [10, с. 47]. Викладене свідчить про те, що опитування працівників правоохоронних органів стосовно можливої криміналізації нового діяння пов'язане з небезпекою, що ця ідея не буде підтримана через те, що вони побоюватимуться збільшення обсягу своєї роботи. Тому, виявляючи їх думку стосовно тієї чи іншої норми, необхідно спеціально зауважувати, що будуть створені умови для її належного застосування (збільшено штат співробітників, створений новий структурний підрозділ тощо). Зазначена небезпека спотворення дійсної ситуації наявна і при з'ясуванні соціальної обумовленості чинних норм. Тут можна отримати негативний результат через те, що правозастосувачі просто захочуть «зменшити навантаження», позбавитися «зайвої роботи». Тому в опитувальники обов'язково слід ставити питання на кшталт: чи створено належні умови для застосування відповідної норми, а вже потім питання щодо соціальної обумовленості останньої.

Як зазначає А.В. Занін, фактична дієвість (у тому числі і застосовуваність) правової норми залежить від багатьох факторів, у тому числі і від того, яке місце

в ієрархії суспільно небезпечних діянь в правосвідомості суспільства займає розглядуване суспільно небезпечне діяння. Правосвідомість, на думку вченого, не тільки є передумовою юридичних норм, а й елементом механізму правового регулювання, котрий супроводжує дію права на всіх стадіях правового регулювання. Тому, зазначає правознавець, важливим є не тільки, щоб була об'єктивна необхідність регулювання суспільних відносин, але й щоб усвідомлення ступеня суспільної небезпечності увійшло у правосвідомість всього суспільства, визначивши тим самим цілеспрямованість роботи правоохоронних органів [11, с. 135]. Вважаємо таку ситуацію бажаною, але все ж таки нереальною, адже в суспільстві завжди будуть знаходитись люди, які скоюють злочини, а значить, негативно ставляться до кримінально-правових заборон (усіх або частини). Тому, на наш погляд, треба, щоб діяння (як правило) засуджувалося більшістю населення, а не усім суспільством (100%). Застереження «як правило» вжито нами з огляду на те, що в сучасних умовах рівень правової освіченості пересічних громадян ще не відповідає і не задовольняє потреби гармонійного розвитку особи та вимогам суспільства [12, с. 183]. А тому враховувати рівень суспільної правосвідомості, з нашої точки зору, доцільно не у всіх випадках. Крім того, слід зважати на названі вже випадки, коли правосвідомість більшості населення відстає від прогресивної норми, що вже з'явилася в законодавстві. Також звертаємо увагу на випадки, коли потреби окремої людини входять у протиріччя з суспільними. О.О. Дудоров, аналізуючи необхідність кримінально-правової охорони системи оподаткування, зазначає, що на існування в Україні проблеми ухилення від оподаткування впливає свідомість наших громадян, більшість з яких не вважає це діяння серйозним злочином [13, с. 63–64]. Особи, які притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення податкових злочинів, нерідко виправдовуються, посилаючись на те, що вони «нікого не вбили і нічого не вкрали», а приховані від оподаткування кошти спрямували на виплату зарплати, розвиток виробництва, інвестиції та інші цілком пристойні цілі. Досить вражаючі показники, які засвідчують негативне ставлення громадян України до існуючої системи оподаткування, зазначає О.О. Дудоров, наводяться у статті О.Г. Кальмана. 73,9% опитаних осіб заявили, що ухилення від сплати податків дозволяє їм вижити, а 80,7% – що без порушення податкового законодавства ні про який розвиток бізнесу йтися не може [13, с. 64; 14, с. 46–47]. За таких обставин, переконує правознавець, зусилля законодавця, які полягають у встановленні кримінальної відповідальності за вчинення найбільш серйозних податкових правопорушень, на жаль, поки що не можуть розраховувати на моральну підтримку більшості членів українського суспільства. Маємо класичний приклад неадекватності громадської думки, яка в ідеалі повинна враховуватись при вирішенні питань криміналізації певних діянь, справжній суспільній потребі [13, с. 64]. Тому зазначена обставина соціальної обумовленості не може виступати в якості обов'язкової. Погоджує-

мося з О.О. Дудоровим у тому, що жодне поліпшення регуляторного законодавства, досягнення у країні економічної і політичної стабільності не ліквідують небажання певної частини платників податків віддати державі частину належного їм майна.

У переважній більшості країн світу проблема криміногенності у податковій сфері стоїть вельми гостро. Навіть найбільш законослухняне населення, до якого український народ поки що не належить, ставиться до податкового законодавства з меншою повагою, ніж до інших законів, вважаючи, що держава встановлює податки передусім для задоволення власних фіскальних інтересів [13, с. 64; 15, с. 12–13]. Маємо на увазі так званий «економічний егоїзм». Звичайно, якщо розпитувати кожного члена суспільства докладніше і замість слова «податки» (яке одразу викликає небажання платити, сприймається як прагнення держави забрати частину заробленого) вказувати конкретні справи, на які вони витрачаються (утримання дитсадків, шкіл, лікарень, шляхів сполучення тощо), то потребу в цьому усвідомлюють майже всі члени соціуму, а значить, і ставлення до суб'єктів, які від такого обов'язку ухиляються, буде негативним. Зазначене дозволяє стверджувати, що розглядуваний злочин все ж таки засуджується правосвідомістю на суспільному й індивідуальному рівнях, але виявити таке ставлення можна лише шляхом проведеного аналізу на відміну, скажімо, від злочинів проти життя та здоров'я, негативне ставлення до яких можна виявити одразу. Це пояснюється тим, що суспільна небезпечність другої з названих груп злочинів є очевидною, сприймається пересічними громадянами без сумнівів, а от шкода від діянь першого виду стає зрозумілою не одразу.

Висновки. Таким чином, для проблеми соціальної обумовленості кримінально-правових норм мають значення два види правосвідомості: суспільна і професійна. Вирішення досліджуваної проблеми залежить від виду названих норм. Вважаємо, що для охоронних норм (норм-заборон) як суспільна так і професійна правосвідомість в ідеалі має виступати обов'язковою обставиною, проте через низку названих вище причин це поки що залишається лише побажанням. Тому правосвідомість (разом із мораллю та суспільною думкою) була віднесена автором до факультативних обставин соціальної обумовленості зазначених норм [16, с. 212]. Із регулятивними нормами професійна правосвідомість має перебувати в стані несуперечливості, тобто такі норми не повинні викликати осуду з боку працівників судових і правоохоронних органів. В той же час для життя пересічних громадян регулятивні норми принципового значення не мають, а тому їх відбиття у правосвідомості зазначених осіб характеризує соціальну обумовленість лише найзагальнішим чином. Стосовно заохочувальних норм, на наш погляд, ситуація виглядає навпаки: вони обов'язково повинні схвалюватися суспільною правосвідомістю і в той же час не викликати заперечень у працівників судових і правоохоронних органів.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в аналізі інших обставин, що визначають соціальну обумовленість кримінально-правових норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стрельцов Є.Л. Організаційні та змістовно-методичні засади в міжнародній протидії транснаціональній злочинності / Є.Л. Стрельцов // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики, присвяч. 10-річчю Міжнар. гуманіт. ун-ту : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 жовтня 2011 р.). – О. : Фенікс, 2011. – С. 249–252.
2. Баулін Ю.В. Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку / Ю.В. Баулін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць ; редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. Вип. 23. – Х. : Право, 2012. – С. 29–42.
3. Пермяков Ю.Е. Лекції по філософії права : [учеб. пособ.] / Ю.Е. Пермяков. – Самара : Самар. ун-т, 1995. – 120 с.
4. Ониськів М. Глобалізація і правотворення / М. Ониськів // Право України. – 2002. – № 9. – С. 10–14.
5. Надеев Р. Законотворческие ошибки / Р. Надеев // Российская юстиция. – 2001. – № 5. – С. 20–22.
6. Колесніков М.П. До проблеми формування правосвідомості у контексті сучасності / М.П. Колесніков // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності : зб. наук. тез : за матеріалами XV Харк. політологічн. читань. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 107–109.
7. Бобровник С.В., Богініч О.Л., Васецький В.Ю. та ін. Вступ до теорії правових систем : [монографія] / [С.В. Бобровник, О.Л. Богініч, В.Ю. Васецький та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онищенко. – К. : Юридична думка, 2006. – 432 с.
8. Ной И.С. Метод уголовного права / И.С. Ной / Личность преступника и уголовная ответственность. Правовые и криминологические вопросы : межвуз. науч. сб. ; под ред. И.С. Ноя. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – С. 17–29.
9. Сташис В.В. Шляхи оновлення кримінального законодавства України / В.В. Сташис, М.І. Бажанов // Вісник Академії правових наук України. – 1993. – Вип. 1. – С. 112–121.
10. Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве : [монография] / В.В. Лапаева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 144 с.
11. Занин А.В. Вопросы уголовно-правового регулирования борьбы с выпуском недоброкачественной продукции / А.В. Занин // Проблемы уголовной ответственности и наказания в свете решений XXVII съезда КПСС : сб. науч. тр. ; редкол. : [Н.А. Огурцов (отв. ред.), В.А. Елеонский, А.Н. Павлухин, Г.В. Дровосеков, В.М. Ковалев]. – Рязань : Изд-во Рязанск. высш. шк. МВД СССР, 1987. – С. 134–145.
12. Масюткіна О.В. Правова освіченість як правова основа правомірної і соціально активної поведінки особи / О.В. Масюткіна / Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, наука, духовність : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20–21 травня 2008 р.) : в 2-х ч. Ч. 2. – С. 182–184.
13. Дудоров О. Система оподаткування України: необхідність кримінально-правової охорони / О. Дудоров // Право України. – 2003. – № 3. – С. 60–65.
14. Кальман О.Г. Проблеми запобігання податковим злочинам / О.Г. Кальман // Вісник прокуратури. – 2001. – № 1. – С. 45–53.
15. Дудоров О.О. Плагіат – злочин чи аморальний вчинок? / О.О. Дудоров, К.Б. Дудорова // Морально-етичні засади реформування кримінального законодавства України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 10 квітня 2015 р.) ; редкол. В.Ф. Примаченко (голов. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ, 2015. – С. 11–21.
16. Пашченко О.О. Обставини, що визначають соціальну обумовленість охоронних кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність) / О.О. Пашченко // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10–11 жовтня 2013 р.) ; редкол. В.Я. Тацій (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 210–213.